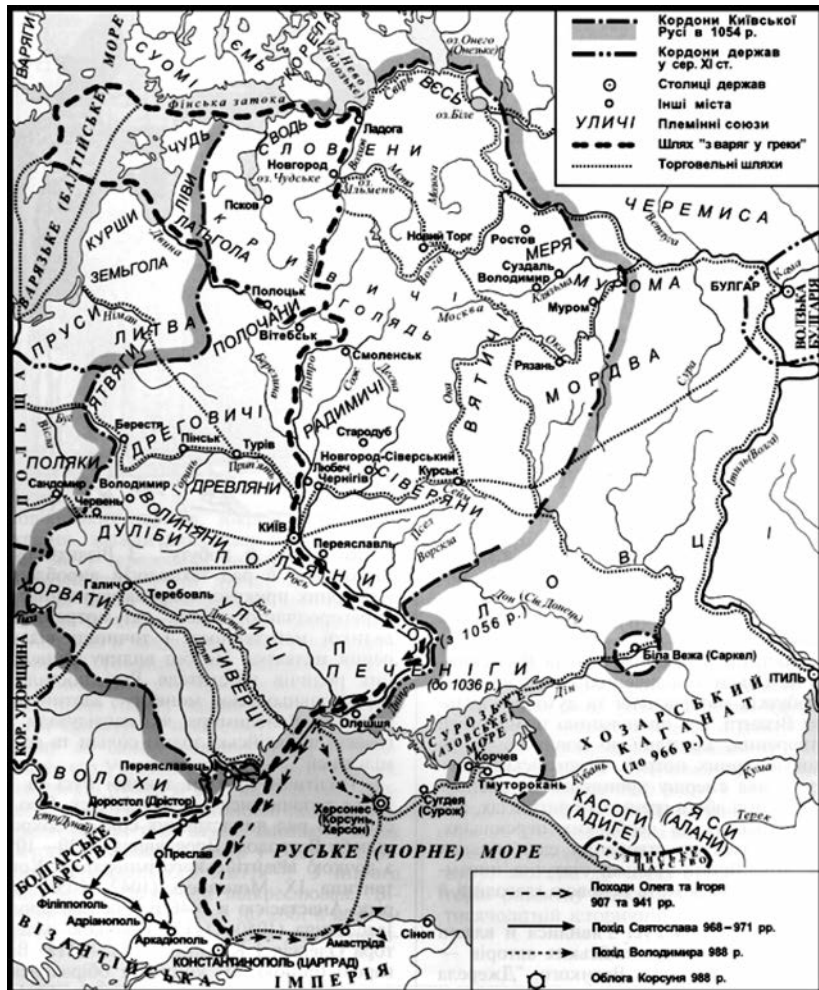

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: З ДАВНІХ-ДАВЕН І ДО СЬОГОДЕННЯ

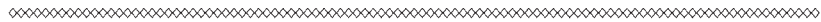
«Шлях із Варягів у Греки» – одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Згідно з літописними відомостям, одним із перших і найвідоміших людей, які мандрували ним, був апостол Андрій Первозваний. У даній статті розглянуто історичні факти й основні гіпотези, що пов'язані з його подорожжю до Скіфії й тих земель, де потім повстала й розквітла давньоруська держава. Зроблено спробу відтворити кінцеві пункти легендарного шляху, уміщено розповідь про сучасні експедиції цим маршрутом.

Початок «Повісті врем'яних літ» містить розповідь про «шлях із Варягів у Греки». Це найперший і найдокладніший опис головної річкової магістралі Давньої Русі: «Коли ж поляни жили особно по горах сих (київських), то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків (у Варяги): по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до (ріки) Ловоті, а по Ловоті (можна) увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами: море це зовуть Руським»¹. Таким чином, «шлях із Греків у Варяги», згідно з

«Повістю врем'яних літ», мав наступний вигляд: Греки, устя Дніпра, вгору проти течії до верхів'я Дніпра, волок до річки Ловоть, озеро Ільмень, річка Волхов, озеро Нево, Варязьке море, Варяги (див. карту).

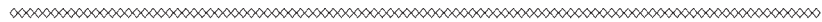
Карта-схема. «Шлях із Варягів у Греки»

У наступних рядках розповідається, як цим шляхом подорожував апостол Андрій Первозванний. Знову звернемося до першоджерел, до літопису: «Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у (город) Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сієї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору»². Звернемо увагу на слова літописця – «як ото говорили». Він не посилався на які-небудь історичні документи або свідоцтва відомих людей: «Хтось говорив»... Звичайно, можна з високим ступенем вірогідності припустити, що той, від кого надійшла ця інформація, був гідний довіри, інакше навряд чи це було б зафіксовано в літописі.

Подальші мандри апостола Андрія літописець описав наступним чином: «і прибув він до словен, де ото нині Новгород... І пішов він у Варяги, і прибув у Рим»³. Коли ж прийшов до слов'ян, де тепер розташовано місто Новгород, то побачив, як місцеві мешканці миються в лазні й січуть себе лозинами. Трохи згодом, у Римі, апостол розповів, як навчав і що бачив у своїй подорожі. Після цього літопис незбагненно навіщо знову акцентує увагу читача на розповіді Андрія про диво-дивне в слов'янській землі: новгородці натоплять свої лазні, обіллються квасом і шмагають себе прутами, аж до нестями. Потім вони обливаються крижаною водою й оживають. Роблять вони це постійно й без примусу, і це у них – не самокатування, а лише традиційне обмивання.

Не зрозуміло, але «Повість врем'яних літ» ніби навмисно не розповідає про християнські звичаї апостола Андрія під час його подорожі Руссю, окрім факту про встановлення хреста на київських пагорбах. Проте двічі повідомляє про чудернацькі традиції мешканців Новгорода. Цікаво, що в новгородській редакції літописної

оповіді про мандри апостола Андрія фрагмента про лазні немає, однак є новий епізод про його жезл, який він залишив (водрузив) поблизу Новгороду, у місцевості, де потім виникло село Грузино. За переказами, жезл, або посох, святого апостола дбайливо зберігався в Андріївській церкві цього села аж до середини XVI ст. Такі відомості записані в «Степеневій книзі» та житії преподобного Михаїла Клопського, яке було складене в Новгороді 1537 р. за дорученням архієпископа Макарія.

Після Новгороду апостол Андрій попрямував до варягів, а звідтіля – до Риму. Виходить, що він подорожував зворотнім маршрутом – «шляхом із Греків у Варяги». Де саме «у Варягів» побував цей святий, достеменно невідомо, це залишилося поза сторінками літопису. Так само нам невідомо, де закінчувався «шлях із Греків у Варяги», до якого міста чи місця він прямував, де був кінцевий пункт цього маршруту.

Дорога апостола від варягів до Риму дуже добре вписується в знайомий всім вислів – «Усі шляхи ведуть у Рим!». Опис даної подорожі відсутній, але існують давні шотландські перекази про перебування там Андрія Первозванного. Після Риму він вирушив до Синопа, замкнувши, таким чином, коло своєї подорожі. Там його мандрівка розпочалася, там вона й закінчилася. Це, як і багато іншого в літописному описі мандрів апостола, викликає чимале здивування. Не зрозуміло, чому апостольська подорож не стартувала в Константинополі. Ще більш дивним видається й те, що на зворотному шляху, пропливаючи повз столицю Візантії, Андрій Первозваний проігнорував гостинність греків і не відвідав це місто. Впадає в очі, що навіть назва Константинополя свідомо замовчувалася літописом.

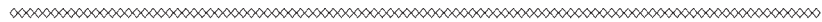
Узагалі, маршрут літописної подорожі апостола Андрія, на перший погляд, може видатися трохи дивним і нелогічним, адже перебував у Корсуні (Херсонесі) «і захотів він піти у Рим», але замість прямої морської дороги через Чорне та Середземне моря вибрав набагато довший шлях навколо всієї Європи. Пояснити це можна лише тим, що апостол діяв за приреченням божим і ніс слово його до різних народів. Завданням святого було не просто прибути з Корсуня до Риму, а побачити й навчити якомога більше

різних людей. Опис цієї подорожі є й у інших джерелах – грецьких апокрифах.

Щодо перебування апостола Андрія на теренах, де потім розквітла Давня Русь і постав Київ – «магір міст руських», із давніх-давен і донині точиться серйозна наукова дискусія. Учені неодноразово піддавали сумніву даний факт.

Узагалі, стосовно проповідування Євангелія апостолом Андрієм Первозванним існують дві основні церковні традиції. В основі першої лежать житійні апокрифи «Андрія діяння», які датують II ст. н. е. Згідно з ними, він проповідував на територіях, що були розташовані на південному березі Чорного моря. Його діяльність охопила історичні області – Понт та Вифінію (сучасна Туреччина). Надалі маршрут проліг через Фракію та Македонію. Близько 67 р. від Різдва Христового апостол Андрій Первозванний закінчив своє земне життя, його було розп'ято в місті Патри (сучасна Греція).

Друга церковна традиція дотримується тієї думки, що Мала Азія, Вифінія та Понт були уділом апостола Петра, молодшого брата Андрія. Сам же Андрій проповідував учення Христа на території Скіфії. Ця традиція ґрунтується на творі римського історика й отця церковної історії Євсевія Кесарійського (263–340 рр.), який на початку III ст. н. е. дослівно цитував автентичний твір Оригена, що не зберігся до наших днів. Там, у третьому томі «Глумачення на Буття», містилися відомості про жереб святих апостолів. Грецький християнський теолог Ориген писав про те, що всі дванадцять апостолів, аби визначити собі місця для місіонерської діяльності, кинули жереб. Андрію Первозванному випало проповідувати у Фракії та Скіфії. Остання на той час охоплювала величезну територію, що була розташована на північ від Понту Євксинського (Чорне море). Вона розпочиналася від Кавказьких гір і включала в себе Кримський півострів, Азовське море, нижню течію річок Дон, Дніпро та Південний Буг. Інколи намагаються пов'язати діяння Андрія з римською провінцією Мала Скіфія, що розташована в усті Дунаю, на території сучасної Румунії. Проте вона з'явилася лише наприкінці III ст. н. е. й тому не могла бути описана Оригеном.

Церковні історики по-різному сприймали переказ про апостольський жереб. Одні – свято вірили, інші були налаштовані більш скептично⁴. Церковні діячі та письменники IV–V ст. Єпифаній Кіпрський та Євхерій Ліонський доопрацювали оповідь про апостольську подорож таким чином, що шлях святого Андрія потягнувся через Вифінію, Фракію, скіфів, місто Севаста, фортецю Аспар та річку Фасис. Тобто виходить, що він дійшов до території сучасної Абхазії, а до цього побував у містах Боспор, Феодосія та Херсонес.

Широкого розповсюдження набуло «Житіє Андрія», написане між 815 та 843 рр. Єпифанієм Ченцем, який на власні очі побачив місця, де, імовірно, міг побувати Андрій. Він пройшов апостольськими шляхами, записав давні перекази та легенди й занотував усе побачене й почуте в «Житії». Згідно з його писанням, святий здійснив не одну, а цілих три подорожі з Єрусалима на південь, схід та північ. Під час своєї третьої, останньої, подорожі апостол Андрій Первозваний відвідав Аланію, Іверію, Абхазію, Боспор, Феодосію, Херсонес, Синоп, Візантію, Патри, де й знайшов свою мученицьку смерть.

Про жереб святих апостолів 1051 р. писав і митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать»: «хвалить же гласом хваління Римська країна Петра і Павла, якими приведена до віри в Ісуса Христа, Сина Божого; (вихваляють) Асія, Ефес і Патмос Іоанна Богослова, Індія – Фому, Єгипет – Марка. Всі країни, міста і народи шанують і славлять кожні свого вчителя, яким навчені православній вірі»⁵. Проте, як бачимо, які саме землі дісталися апостолу Андрію, з цього уривка не зрозуміло.

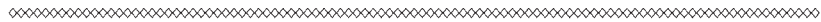
Історики православної церкви не дійшли єдиної думки й стосовно часу включення в літопис фрагмента про апостольську подорож «Слово про проявлення Хрещення Руської землі святим апостолом Андрієм, який приходив на Русь». Є. Голубинський вважав, що оповідання про подорож апостола Андрія до Русі потрапило до літопису не раніше XIV ст. А. Карташов, відомий історик руської церкви, відстоював іншу точку зору. На його думку, воно було введено до літопису в першій половині XIII ст.⁶ Основою для такого висновку слугувало те, що до XIV ст. літописна оповідь

була вже перенесена з літопису в церковні прологи. Одночасно вона потрапила в усі літописи Давньої Русі, крім новгородського. Причину висміювання Новгороду й свідоме замовчування назви Константинополя А. Карташов вбачав у конфлікті між давньоруськими містами. Ще в XII ст. Київ активно відстоював своє право на поставлення митрополитів, і факт перебування апостола Андрія на його теренах був неабияким аргументом на користь святості київської землі.

Багато уваги подорожі апостола Андрія присвятив вищезгаданий А. Карташов. Він був останнім обер-прокурором Святішого Синоду й першим міністром віросповідань Тимчасового уряду. Його діяльність припала на буремний 1917 р. Історик, безумовно, був людиною високоосвіченою й високоповажною. До його думки завжди прислухалися і науковці, і церковні та політичні діячі. А. Карташов вважав, що в VIII–IX ст. церковні перекази накопичилися настільки, що стали основою для складання нових текстів житій святих. Приблизно в ці часи оповідь про подорож апостола Андрія затвердилася в такій редакції, де святий подорожував землями Скіфії, північним та західним Причорномор'єм, завітав до Візантії й навіть поставив там першого єпископа Стахія⁷. Останній, імовірно, займав цей високий пост близько шістнадцяти років – з 38 по 54 рр. н. е. Існує гіпотеза, що саме цього Стахія згадував апостол Павло в «Посланні до Римлян» у книзі Нового Завіту (глава 16.9).

На користь підтвердження перебування апостола Андрія на теренах Русі свідчать деякі історичні документи. Зокрема, на це опосередковано вказує лист до князя Всеволода Ярославича, написаний відомим ученим Михайлом Пселлом від імені візантійського імператора Михайла Дуки (1072–1077). У ньому сповіщалося про єдине духовне джерело й корінь обох держав, єдиних провісників Євангелія та Слова Божого. Дослідники вважають, що в тексті листа є пряма вказівка на апостольську подорож Андрія Первозванного⁸.

Безперервне зростання шанування апостола Андрія на Русі веде свій відлік з XI ст. Найдавніші згадки про нього знаходимо в місяцеслові Остромирова Євангелія (1056–1057 рр.). З кінця

освячений кам'яний храм на честь апостола Андрія в Переяславлі. У XI ст. храм на честь Андрія Первозванного спорудили в Новгороді. У Херсонесі з давніх-давен свято шанують місце з відбитком стопи апостола Андрія. За переказами, дощова або ж морська вода в цьому відбитку стає цілющою.

Безумовно, на першому місці серед усіх храмів, побудованих на честь апостола Андрія на українських теренах, стоїть Андріївська церква в Києві. Вона збудована на київських пагорбах на тому місці, де святий апостол встановив легендарний хрест. Ще 1086 р. князь Всеволод Ярославич заснував тут Андріївський (Янчин) монастир. Пізніше, у XIII–XVII ст., тут існувала Хрестовоздвиженська церква, яка вщент згоріла 1677 р. З того часу на горі височив лише великий дерев'яний хрест, який ототожнювали з апостольським. Історії навіть відомий випадок, коли один археолог у першій половині XIX ст. сподівався віднайти рештки того самого дерев'яного апостольського хреста¹⁰. Зайвим буде казати, що ці пошуки були марними й безперспективними. 1690 р. на цьому місці побудували дерев'яну Андріївську церкву, її змонтували з матеріалів розібраної Богоявленської церкви Братського монастиря. Проте вона дуже швидко занепаля й розвалилася.

1749 р. за проектом відомого архітектора Б. Растреллі на святій горі розпочали будівництво великої Андріївської церкви. Київське духівництво деякий час чинило опір будівельникам, священики були проти знесення Андріївського хреста. Проте згодом конфлікт владнали. 1754 р. новий храм був повністю добудований, хоча освятили його лише 1767 р. Він був створений у стилі бароко українськими зодчими під керівництвом архітектора І. Мічуріна. Підмурком церкви був двоповерховий стилобат, але він не захистив її від можливих зсувів, тріщин та деформацій. Андріївська церква витримала безліч ремонтів і реставрацій, остання за часом закінчилася 2012 р. Причина нестабільності храму криється в недосконалості дренажної системи й зсувонебезпечності місця розташування (див. фото 1). 2000 р. на схилах Дніпра побудували невеликий новий храм на честь апостола Андрія Первозванного (див. фото 2).

Фото 1. Андріївська церква, Київ

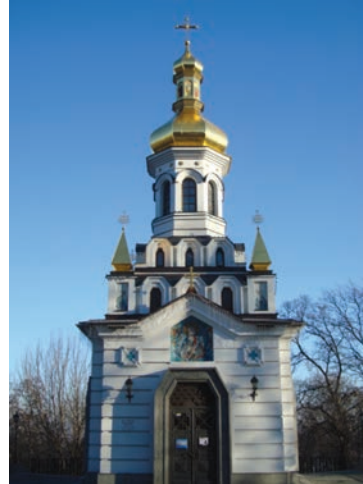

Фото 2. Храм Андрія
Первозванного, Київ

З інших відомих храмів на честь цього апостола слід відмітити Андріївський собор Санкт-Петербурга, пам'ятку архітектури XVIII ст. 2001 р. тут урочисто відкрили пам'ятний обеліск на честь 300-річчя заснування ордена Андрія Первозванного. На початку XIX ст. великий Андріївський собор був побудований у Кронштадті, але за часів радянської влади його було знищено. Апостол Андрій Первозваний – святий покровитель Росії й російського флоту. Орден святого апостола Андрія Первозванного – найперша й найвища нагорода Російської імперії (1698 р.), а з 1998 р. – найвища нагорода Російської Федерації.

1158 р. великий собор на честь Андрія Первозванного зведено в Шотландії в місті Сент-Ендрюс. У цьому храмі була розташована резиденція архієпископа. На жаль, сьогодні від цієї величної споруди залишилися лише руїни, проте й вони вражають уяву – довжина собору складала більше ніж 100 метрів. За переказами, тут колись переховувалися мощі апостола Андрія, святого покровителя Шотландії.

Майже скрізь, де міг побувати апостол Андрій, були поставлені пам'ятники. Перебування святого також відобразилося в

географічних назвах, топоніміці цих місць. Наведемо лише декілька фото найбільш відомих пам'ятників апостола Андрію на українських теренах та описів до них.

Зараз у Києві встановлено аж три пам'ятники апостола Андрію Первозванному: на Михайлівській площі (див. фото 3), поблизу Михайлівського Золотоверхого собору (див. фото 4) та на печерських схилах Дніпра, біля нового храму Андрія Первозванного (див. фото 5).

Фото 3. Апостол Андрій Первозваний, фрагмент пам'ятника княгині Ользі, Київ

Фото 4. Пам'ятник апостола Андрію поблизу Михайлівського Золотоверхого собору, Київ

Фото 5. Пам'ятник апостола Андрію на площі Андрія Первозванного, Київ

Найдавніший та найвідоміший з усіх київських монументів на честь апостола Андрія височить на Михайлівській площі. Задум його створення виник на початку ХХ ст. 1911 р. відбувся конкурс на кращий проект пам'ятника княгині Ользі, який у майбутньому повинен був стати першою скульптурною композицією на честь відомих історичних постатей на так званому «історичному шляху», що мав об'єднати Софійський та Михайлівський майдани. Переможцем став проект І. Кавалерідзе і восени цього ж року був втілений у життя. Скульптуру княгині Ольги з правого боку оточують святі просвітителі Кирило та Мефодій, а з лівого – апостол Андрій, який витягнутою правицею вказує на київські гори, а лівою рукою тримає легендарний апостольський посох.

1919 р. скульптура княгині Ольги була розбита, її уламки закопали біля пам'ятного знака. Невдовзі пам'ятку взагалі зруйнували, а на її місці створили невеличкий сквер. 1996 р. історичну пам'ятку було відтворено з білого мармуру. На апостольському постаменті викарбувана цитата з літопису: «Бачите ви гори сі? Яко на сих горах возсіяє благодать Божа» (див. фото 6).

Фото 6. Пам'ятник княгині Ользі, Київ

2003 р. пам'ятник апостолу Андрію відкрили й освятили в Криму, поблизу Володимирського собору, на території заповідника Херсонес (див. фото 7). З 2006 р. тут є ще один пам'ятник апостола – у Феодосії (див. фото 8). Крім того, пам'ятники цьому святому встановлені в Запоріжжі (див. фото 9) та Луганську. На відкритті пам'ятників неодноразово зазначалося, що кожна країна має своїх просвітителів та святителів, для України такою особою є апостол Андрій Первозванний.

Фото 7.
Пам'ятник апостола
Андрію, Херсонес

Фото 8. Пам'ятник апостола
Андрію, Феодосія

Фото 9. Пам'ятник
апостола Андрію,
Запоріжжя

Гідно вшанували пам'ять святого апостола Андрія Первозванного в Донецьку. Тут збудовано храм на честь цього святого (див. фото 10), а біля Свято-Преображенського кафедрального собору встановлено унікальний пам'ятник апостола на честь 1025-ї річниці Хрещення Русі. Бронзова фігура апостола з хрестом у руках символізує його як світоча, який приніс віру православну на руську землю. Величезний бронзовий пам'ятник було відлито на дільниці лиття церковних дзвонів заводу «Донецьксталь». Монумент становить заввишки майже чотири з половиною метри. Його вага складає три з половиною тонни. Напис на монументі: «Русь Свята – бережи віру православну!» (див. фото 11).

Фото 10. Храм Андрія
Первозванного, Донецьк

Фото 11.
Пам'ятник апостола
Андрію, Донецьк

2008 р. пам'ятний знак на честь першого проповідника християнської віри – апостола Андрія – було встановлено в Аджарії, у містечку Сарпі (Грузія) (див. фото 12).

До сьогодні остаточно не з'ясовані кінцеві пункти «шляху з Варягів у Греки». Щоправда, слід зазначити, що спроб зробити це було достатньо. Зокрема, можемо згадати лише деякі наукові дослідження, що стосуються розробки цієї теми¹¹. Нам видається дуже важливою студія О. Прицака, вміщена в його фундаментальній праці «Походження Русі»¹². У ній автор вельми слушно зазначав, що кожен торговельний шлях обов'язково має два пункти – відправний та кінцевий, які повинні бути рівнозначними з точки зору їхнього економічного значення, інакше сенс у такому шляху відпаде автоматично.

Що стосується одного з кінцевих пунктів призначення, який має найменування «Греки», то в цьому випадку у вчених сумнівів майже немає. Цей напрямок шляху вказував на Візантію, а якщо точніше – на її столицю, Константинополь. Так, у «Повісті врем'яних літ» словом «Греки» позначалися походи давньоруських князів саме на це місто. Наприклад, у літописній розповіді про похід князя Олега 907 р. знаходимо: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і древлян. і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі звалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда»¹³.

Подібним чином описаний у літописі похід князя Ігоря 941 р.: «Пішов Ігор на Греки. І хоча послали болгари вість цареві (Роману), що йдуть руси на Цесароград – десять тисяч суден, –

Фото 12.
Пам'ятник
апостола Андрію,
Аджарія (Грузія)

вони прийшли, і припливли, і стали пустошити Вифінську землю»¹⁴.

В оповіді про пошуки нової віри князем Володимиром зустрічаємо наступні рядки: «І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці, і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря»¹⁵.

Похід Володимира, сина князя Ярослава Мудрого, на Візантію 1043 р. описаний так: «Послав Ярослав Володимира, сина свого на Греків і дав йому воїнів многих, а воеводство доручив Вишаті, отцю Яневому. І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда»¹⁶.

Ретельно проаналізувавши процитовані уривки літопису, можна впевнено зробити висновок, що напрямок «шляху у Греки» означав не просто подорож до Візантійської імперії, а вказував на рух до її столиці – Константинополя (Цесарограда). Таким чином, один кінцевий пункт «шляху з Варягів у Греки» можна вважати визначеним остаточно.

Вважають, що остання ділянка «шляху з Греків у Варяги» описана у творі Адама Бременського «Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum» («Діяння архієпископів гамбурзької церкви»). У розділі 22 можна знайти назву міста, що, напевно, й було кінцевою точкою цього шляху¹⁷. Наведемо найбільш вагомий уривок цієї книги в перекладі О. Пріцака: «За лютичами, яких також називають вілці, приходять до Одера, найбільшої річки у країні слов'ян. В її гирлі, там де вона біжить у Скіфське (Балтійське) море, знамените місто Юмне пропонує дуже жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель... Це справді найбільше з міст Європи; його населяють слов'яни та інші народи, греки та варвари... Місто заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит... Виходячи з цього міста, за чотирнадцять днів плавання доходять до Острогарда (Новгорода) у Русці (Русі), чия столиця є Київ – суперник Константинополя – великої окраси Греції»¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що останню ділянку «шляху з Греків у Варяги» від Новгорода мандрівники долали

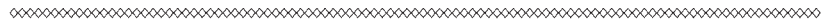
морем упродовж чотирнадцяти днів, а кінцевим пунктом маршруту було місто Юмне (Волін). Деякі відомості про це місто ми можемо знайти в арабській і давньоскандинавській літературі¹⁹. Вважають, що назва міста Волін закарбована й у давньоруських билинах. Так, зокрема в билині про богатиря Дюка Степановича є рядки про його походження з Волині-землі, із Карелії. Припускається можливість тотожності назв Волін і Волинь²⁰.

Кінцевий пункт досліджуваного шляху на Балтиці мав дві назви: одна за германською традицією – Юмне, друга слов'янська – Волін. 1934 р. було встановлено місце можливого розташування міста-держави Юмне. Археологічні розкопки було продовжено 1952 р.²¹

Місто Юмне (Волін) виникло в першій половині IX ст. як великий порт. Воно впевнено набирало свою силу аж до 60-х рр. XII ст., коли було зруйновано данцями. Археологи віднайшли залишки портових споруд, фортеці, численні майстерні й будинки городян. Вельми ймовірно, що в XI–XII ст. це місто було найважливішим для варягів тих часів, а «шлях із Греків у Варяги» закінчувався саме тут.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний з іншими водними шляхами Давньої Русі. З Дніпра можна було потрапити у Волгу, Дон, Західну Двіну, Дністер та Дунай. Так, наприклад, можна було пройти через Неву, Ладозьке озеро, річку Волхов, волоки до Дніпра, оминаючи дніпрові пороги, перехід волоками до Сіверського Донця, потім Азовське й Чорне моря. Князь Олег, який княжив у Полоцьку 911 р., ішов проти Візантії через Полоцьк за таким маршрутом: Західна Двіна, волоки до Сіверського Дінця, Дон, Азовське, Чорне та Середземне моря²².

«Шлях із Варягів у Греки», згідно з «Повістю врем'яних літ», набув державного значення для Давньої Русі після 882 р., коли князь Олег здійснив похід від Ладоги й Новгорода до Києва, об'єднавши Новгородську й Київську землі в єдину державу. 882 р. він вирушив у похід на Київ «шляхом із Варягів у Греки», узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, кривичів. «І взяв він Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти вирушив він униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч» і посадив мужа свого»²³. Припливши до Києва, Олег зі своїми воїнами вдався до хитрощів: відіслав послів (нібито вони подорожуючі купці, які

йдуть від Олега та Ігоря в Греки) до Аскольда і Діра, яких запросив до себе. Тільки-но вони прийшли, їх було убито. Аскольда поховали на горі, що зветься Угорська, де був Ольги двір, а потім на тій могилі боярин Ольма поставив церкву на честь св. Миколая. Могила Діра була за церквою св. Орини. Після цих подій Олег почав князувати в Києві, який з того самого часу стали називати «Матір'ю міст руських». Після цих подій князь Олег «почав городи ставити», зокрема, «шляхом із Варягів у Греки», і збирати данину зі словенів, кривичів і мері.

Дніпровська частина водного «шляху з Варягів у Греки» згідно з «Повістю врем'яних літ» мала назву «Гречник», або «Грецький шлях» (путь). Купці, які користувалися цим шляхом і здійснювали торговельні операції між Києвом та Константинополем, називалися «гречниками».

У «Повісті врем'яних літ» Гречник згадується декілька разів. Так, наприклад, під 1084 р., коли Давид велів своїм братам зібратися в себе: «І стояли вони біля Канева довгий час, допоки пройшли (валки) Гречника»²⁴.

1170 р. Мстислав Ізяславич скликав братів своїх і сказав їм: «Поклопочіться про Руську землю і про свою отчизну і дідиизну, бо ведуть (погані) християн кожного року у свої вежі, а з нами присягу приймаючи (і) завше переступаючи. І вже вони в нас Грецький шлях однімають, і Солоний, і Залізний»²⁵. І далі за текстом літопису: половці шкодять Гречнику й Залознику – треба вийти назустріч гречникам, тобто вийти купцям на допомогу.

«Шлях із Варягів у Греки» неодноразово згадується в давньоскандинавських джерелах як Східний шлях. Т.Н. Джаксон у книзі «*Austr í Götđum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*» докладно розглядає питання варязьких подорожей у Русь і Візантію. У главі 3 «*Austrvegr – «Східний шлях» скандинавських вікінгів*» розглянуто питання так званого Східного шляху. Увесь час його існування умовно розбитий на три періоди. Саме другий період згадок про шлях на Схід у давньоскандинавській літературі розповідає про «шлях із Варягів у Греки». «Можна стверджувати, що на другому етапі свого розвитку, зафіксованому в ранніх королівських сагах, топонімія із коренем *aust-* відобра-

жає існування Волховсько-Дніпровського «шляху із Варягів у Греки» і роль Русі на цьому путі»²⁶.

Окрім «Повісті врем'яних літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує «шлях із Варягів у Греки» – це трактат «Про управління імперією», складений близько 950 р. імператором Костянтином Багрянородним. Детальний опис водного шляху з Києва в Константинополь міститься в дев'ятій главі «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі у Константинополь». Тут також є короткі відомості про північну частину Дніпровського шляху з Новгороду до Києва.

«Шлях із Варягів у Греки», за Костянтином Багрянородним, мав наступний вигляд: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ, дніпрові пороги, острів св. Григорія (Хортиця), острів св. Еферія (острів Березань), Чорне море, річки Дністер, Біла, рукав річки Дунай, Конопа, Констанція, річки Варна та Дичина, Месемврія²⁷.

Сучасна історія знає багато спроб подолати «шлях із Варягів у Греки» на реконструйованих суднах. Так, експедиція «Нево» отримала свою назву від стародавнього топоніма Ладоги й була організована Географічним товариством Академії наук СРСР 1985 р. Її метою було вивчення й дослідження торгових комунікацій доби Київської Русі. На першому етапі дослідники вивчали північну частину водного шляху від Ладоги до Волхова, Ільменю й Ловаті. Маршрут дослідили суходолом і випробували його прохідність на байдарках.

Влітку 1987 р. дослідники вирішили пройти легендарну Волховсько-Дніпровську водну магістраль на двох шестивесельних човнах «Варяг» і «Русь». Ця спроба виявилася вельми вдалою, за два з половиною місяці мандрівникам пощастило пропливти майже три тисячі кілометрів від Балтики до Чорного моря. Дана експедиція дозволила відкрити нову сторінку в історичній науці й започаткувати такий її напрям, як навігаційна археологія²⁸.

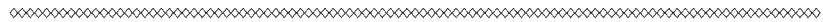
1988 р. було здійснено водний перехід довжиною понад дві тисячі кілометрів із Західної Двіни до Балтійського моря, від Смоленська до Санкт-Петербурга через Вітебськ, Даугавпілс, Ригу й Таллінн. У експедиції брали участь човни «Аскольд» і «Дір».

Наступного року відбувся водний перехід за маршрутом Смоленськ – Мінськ – Гродно – Каунас – Клайпеда – Паланга. 1990 р. п'ятий етап експедиції «Нево» пролягав від Смоленська через Київ і до Одеси. За 36 днів екіпажі суден подолали річками відстань майже три тисячі кілометрів. Найбільш важкі ділянки колишніх волоків сучасні мандрівники пройшли суходолом, використовуючи для перевезення човнів і команди наземні транспортні засоби. Таким чином, подолали відстань від середньої Ловати до Смоленська. Цей експеримент довів, що континентальну частину «шляху з Варягів у Греки» можна пройти за 85–95 днів. Проходження стародавніх волоків займало близько 14 днів.

Влітку 1991 р. фахівці Ленінградського суднобудівного інституту (Морського університету) на основі історичної документації побудували судно «Нево». В якості наукової основи для реконструкції були використані судна західних слов'ян, виявлені на острові Рюген, а також залучені матеріали археологічних знахідок залишків праслов'янських суден південного узбережжя Балтики та окремі деталі суден із Новгороду й Ладоги. Новостворене судно «Нево» було довжиною 12 метрів, шириною 4 метри і висотою борту 1,5 метри. Воно приводилося в рух п'ятьма парами весел і мало рульове весло, розташоване з правого борту. Крім того, було оснащено щоглою з прямокутним вітрилом. У 1994–1995 рр. «Нево» пройшло трасою «шляху з Варягів у Греки» від Маріенсхамна (Фінляндія) до Пірея (Греція).

Сучасні нащадки варягів також кілька разів відправлялися в подорожі «шляхом із Варягів у Греки» на копіях давніх суден, віднайдених археологами на територіях скандинавських країн. Так, 1880 р. неподалік від містечка Сандар, що розташоване поблизу Осло, було знайдено стародавній варязький корабель «Гокстад». Його віднайшли археологи у великому кургані, де він зберігався понад 1000 років. Це була найбільша археологічна знахідка сучасних археологів на території Норвегії. Судно мало довжину майже 24 метри й ширину 5 метрів. Обидва його боки були захищені щитами, яких загалом нарахували 64.

Норвезькі вчені під керівництвом Тома Енгоя вирішили побудувати точну копію цього давньоскандинавського судна. Роботи з

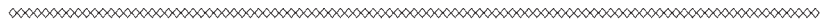

будівництва його макета розпочалися 1981 р., а 1985 р. воно вже було спущено на воду. Корабель отримав назву «Navorn», тобто «Морський орел». На ньому дослідники здійснили плавання різними відрізками «шляху з Варягів у Греки». Під прапором ЮНЕСКО було організовано експедицію «Navorn I Austerveg». Стародавнім торговим шляхом із країни вікінгів Норвегії на Схід вирушив корабель «Морський орел». На маршруті до нього приєдналося російське судно «Нево».

Перший етап цієї експедиції відбувся влітку 1991 р. Норвезьке й російське судна пройшли від Осло до Стокгольма й далі – до Санкт-Петербурга. Але політичні події в Росії 1991 р. стали на заваді подальшого руху історичних суден. Наступного 1992 р. експедиція була продовжена від Старої Ладogi через Новгород, Смоленськ, Оршу, Київ, Дніпропетровськ і далі вниз по Дніпру до устя й через Чорне море до Стамбула.

1992 р. було побудовано й спущено на воду судно, що являло собою точну копію давньоскандинавських, знайдених на дні Балтики. Його довжина складала 9 метрів, а ширина – більше 2-х. Вага сягала понад 800 кілограмів, що робило його досить маневреним і цілком придатним для волоків. Воно отримало назву «Aifur», на честь найбільшого і найнебезпечнішого дніпрового порогу. У 1994–1996 рр. на цьому реконструйованому варязькому судні було здійснено перехід із Сигтуни на озері Малар (Швеція) до Херсона (Україна). Ця ризикована експедиція отримала назву «The Holmgard Expedition».

1994 р. судно «Aifur» успішно перетнуло все Балтійське море й річками Нева й Волхов дісталася Новгорода. Відстань цієї подорожі складала 1382 кілометри. 1996 р. експедиція продовжила свій шлях до Чорного моря річками Ловать, Усвяча, Двіна і Каспля. Аби дістатися до Дніпра, мандрівники були вимушені поставити свій корабель на колеса й таким чином подолати цю ділянку суходолу. Експедиція фінішувала в українському місті Херсон, подолавши шлях довжиною 1568 кілометрів. Загалом, «The Holmgard Expedition» за 113 днів подорожі пройшла по різних річках, озерах і морях 2950 кілометрів «шляху з Варягів у Греки».

За результатами цієї експедиції були зроблені висновки, що подолати північну частину могли лише легкі судна, на кшталт «Aifur». При цьому найважчі ділянки у верхів'ях річок Ловать і Каспля були прохідними тільки навесні, після танення снігу й за достатньо короткої проміжок часу. Окрім того, подорожні були вимушені боротися із сильною течією й долати пороги на річці Ловать.

Разом із досить великим кораблем вікінгів «Гокстад» археологи знайшли рештки трьох невеликих човнів. 2003 р. один із них було реконструйовано. Мандрівникам пощастило пройти на цьому човні відрізок «шляху з Варягів у Греки» від Новгороду до Санкт-Петербурга як частину маршруту експедиції «Ro і Osterled» («На веслах на Схід»). Експедиція була проведена норвезькою організацією «Kysten» із залученням кількох російських клубів вітрильного спорту. Човен пройшов більше 400 кілометрів річками Волхов, Неві й Ладозьким озером за 20 днів.

Не стояли осторонь справи відтворення стародавніх суден і плавання на них і українські дослідники. 2000 р. у Чернігові була побудована точна копія давньоруської лодії, яку було названо на честь княгині Ольги. Її спеціально було створено задля плавання «шляхом із Варягів у Греки». Варто зазначити, що спочатку планувалося створити копію варязького судна – драккар, проте згодом від цього задуму відмовилися на користь побудови давньоруського судна. Експедиція отримала назву «Шляхом миру і злагоди».

У 2000–2001 рр. в Україні була проведена міжнародна експедиція на судні «Княгиня Ольга» за участю вітчизняних та закордонних дослідників, що мала на меті змодельювати історичний процес і повторити перехід «із Варягів у Греки» тисячолітньої давнини. 2000 р. човен пройшов маршрутом Київ – Переяслав-Хмельницький – Черкаси – Кременчук – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Херсон – Одеса – Очаків – Стамбул, а потім повернувся до Херсона. У Стамбулі він пришвартувався 15 вересня 2000 р., подолавши за 85 днів 2714 кілометри.

Наступного 2001 р. дослідники пройшли центральну частину історичного «шляху з Варягів у Греки». Вони почали маршрут від Санкт-Петербурга й через місяць завершили свій шлях у Києві. Цього разу «Княгиня Ольга» подолала шлях завдовжки 1174 кіло-

метри. Вийшовши 12 червня із Санкт-Петербурга, вона прийшла до місця свого офіційного старту – Шліссельбурга, а звідти через Волхов, Кіриші, Новгород, Стару Русу, Смоленськ, Шклов, Могилів – до Києва.

Шістнадцять дослідників, які мандрували на судні «Княгиня Ольга», сповна реалізували можливість зазирнути вглиб століть і відчутти дух Київської Русі на порозі третього тисячоліття. Їм вдалося за дві навігації пройти шлях від Санкт-Петербурга до Стамбула. Вони стали першими за останню тисячу років, кому пощастило лише за місяць пройти з волоками шлях від Балтійського моря до Києва. Було на практиці доведено, що в IX–X ст. стародавні слов'янські судна могли за одну навігацію двічі подолати відстань від Києва до Великого Новгорода.

Усі названі експедиції на реконструйованих моделях давніх суден мали на меті довести можливість переходу водним торговельним «шляхом із Варягів у Греки». Під час численних експедицій це неодноразово доводилося на практиці. Підтвердилося, що цей маршрут можливо було подолати за одну навігацію, а легкі стародавні судна типу «річка-море» вільно долали такі серйозні перешкоди, якими в давнину були пороги й волоки.

¹ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця; ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський та ін. – К., 1989. – С. 3.

² Там само.

³ Там само.

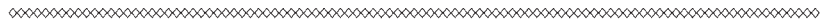
⁴ *Карташев А.В.* Очерки по истории русской церкви. – М., 1991. – Т. 1. – С. 43; *Harnack A.* Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius. – Leipzig, 1893. – S. 344.

⁵ Слово о Законе и Благодати митрополита Илариона / Подг. текста и коммент. Л.Г. Панина // «Филологъ», 2000. – 2001. – № 1. – С. 7.

⁶ *Карташев А.* Был ли апостол Андрей на Руси? // Христианское чтение. – СПб., 1907. – Ч. I. – С. 83–95.

⁷ *Его же.* Очерки по истории русской церкви. – Т. 1. – С. 43.

⁸ *Васильевский В.И.* Русско-византийские отрывки // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Число 189. – С. 181.

⁹ *Карташев А.* Был ли апостол Андрей на Руси? – С. 83–95.

¹⁰ *Мальшевский И.И.* Сказание о посещении русской страны св. Апостолом Андреем // Труды Киевской Духовной Академии. – 1888. – № 6. – С. 321.

¹¹ *Бернштейн-Коган С.В.* Путь из Варяг в Греки // Вопросы географии. – 1950. – Т. 20. – С. 239–270; *Брим В.А.* Путь из Варяг в Греки // Известия Академии наук СССР. Серия 7: Отдел общественных наук. – 1931. – № 2. – С. 201–247.

¹² *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – Т. 2. – С. 872.

¹³ Літопис Руський... – С. 16.

¹⁴ Там само. – С. 24.

¹⁵ Там само. – С. 60.

¹⁶ Там само. – С. 93.

¹⁷ *Tschan F.J.* History of the Archbishops of Hamburg. – Bremen-New York, 1959. – P. 252–254.

¹⁸ *Прицак О.* Вказ. пр. – С. 883.

¹⁹ Там само. – С. 884.

²⁰ *Виллинбахов В.Б., Энговатов Н.Б.* Где была Индия русских былин? // Славянский фольклор. – М., 1965. – С. 98–108.

²¹ *Leciejewicz L.* Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.

²² Там само. – С. 224, 233–234.

²³ Літопис Руський... – С. 13.

²⁴ Там само. – С. 288.

²⁵ Там само. – С. 293.

²⁶ *Джаксон Т.Н.* Austr і Gōrðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – М., 2001.

²⁷ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. – М., 1991. – С. 318.

²⁸ *Лебедев Г.* «Из варяг в греки» под парусом и на веслах // Восточный путь. – 1996. – № 2. – С. 13–25.